

ความหลากหลายของเกษตรกรรุ่นใหม่ในพื้นที่จังหวัดเชียงใหม่และปราจีนบุรี: คุณลักษณะ, ปัญหาที่เผชิญ, และการมีส่วนร่วมกับโครงการสนับสนุนเกษตรกร

Cécile Cochetel (สถาบัน SupAgro Montpellier ประเทศฝรั่งเศส) และ เกษศิริินทร์ พิบูลย์ (มูลนิธิเพื่อการบริหารจัดการน้ำแบบบูรณาการ (ประเทศไทย))

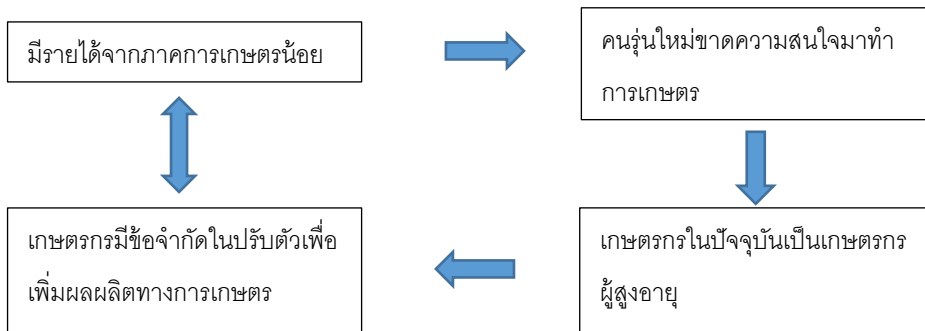
เอกสารชุดนี้เป็นงานศึกษาที่อยู่ภายใต้การดูแลของ อาจารย์ Nicolas Faysse (สถาบันวิจัย Cirad ประเทศฝรั่งเศสและสถาบันเทคโนโลยีแห่งเอเชีย) และ อาจารย์ ณัฐิตากานต์ ปินทุภาค (มหาวิทยาลัยเชียงใหม่)¹

1. บทนำ

ประเทศไทยเป็นอีกประเทศหนึ่งที่กำลังเผชิญกับสังคมผู้สูงอายุเช่นเดียวกับประเทศอื่นในแถบเอเชีย (Oizumi, 2556) จากงานศึกษาสองหมู่บ้านในภาคตะวันออกเฉียงเหนือพบว่า ภายในช่วงเวลา 25 ปี (ระหว่าง พ.ศ.2525-2551) นั้น อายุโดยเฉลี่ยของเกษตรกรได้เพิ่มขึ้นจาก 36 ปี เป็น 55 ปี (Rigg, 2555) นอกจากนี้ หนึ่งในหมู่บ้านที่ได้ทำการศึกษาพบว่าในชุมชนมีเพียงสัดส่วนอายุของเกษตรกรผู้สูงอายุกับเด็กเท่านั้น ส่วนช่วงอายุ 20 ถึง 40 ปี ซึ่งเป็นช่วงอายุของคนรุ่นใหม่ได้หายไปจากชุมชน ทำให้ชุมชนเกิดช่องว่างของสัดส่วนอายุของคนกลุ่มนี้ และงานศึกษายังได้พบว่ารายได้หลักสองในสามของจำนวนครัวเรือนในชุมชนนั้นมาจากการได้รับการส่งเงินจากลูกหลานที่ทำงานนอกชุมชน (Nilsen, 2557) ดังนั้นจากผลการศึกษาในหมู่บ้านดังกล่าว สามารถสรุปได้ว่ารายได้หลักของชุมชนไม่ได้มาจากการทำเกษตรอีกต่อไป รวมถึงวัฒนธรรมและมุมมองในการทำเกษตรที่เปลี่ยนไปจากเดิม ดังจะเห็นได้จากที่คนในชุมชนทั้งคนรุ่นใหม่และผู้สูงอายุได้มองภาคการเกษตรเป็นงานที่ต้องทำงานหนัก และไม่มีเกียรติในสังคม (Rigg และคณะ, 2555)

รวมทั้งงานศึกษาดังกล่าวยังได้พิสูจน์ถึง การเพิ่มขึ้นของวงจรรอบาภวนั้นมียุคสำคัญที่เกี่ยวข้องกับสถานการณ์ปัจจุบันที่เกษตรกรส่วนใหญ่เป็นเกษตรกรผู้สูงอายุและมีข้อจำกัดในการปรับตัวเพื่อเพิ่มผลผลิตทางการเกษตร (ซึ่งต้องการการลงทุนทั้งด้านเวลาและเงินทุน รวมถึงความเสี่ยงที่อาจเกิดขึ้น) ด้วยเหตุนี้ทำให้เกษตรกรมีรายได้จากภาคการเกษตรน้อย ซึ่งส่งผลให้คนรุ่นใหม่ไม่อยากทำการเกษตร และเป็นเหตุผลที่ทำให้อายุเฉลี่ยของเกษตรกรเพิ่มขึ้น

¹ เอกสารชุดนี้เป็นการสรุปประเด็นผลการศึกษา ถ้าหากต้องการข้อมูลเพิ่มเติมสามารถติดต่อได้ที่ kassirinp@gmail.com

ภาพที่ 1 วงจรอุบาทว์ที่ทำให้เกษตรกรมีรายได้จากภาคการเกษตรน้อย

ที่ผ่านมารัฐบาลไทยได้ตระหนักถึงประเด็นเกี่ยวกับสังคมผู้สูงอายุเป็นอย่างมาก โดยจะเห็นได้จากการกล่าวถึงเรื่องสังคมไทยจะกลายเป็นสังคมผู้สูงอายุในแผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ ฉบับที่ 10 (พ.ศ.2550-2554) รวมถึงการให้ความสำคัญของปัญหานี้เชื่อมโยงกับภาคการเกษตรในประเด็นเกี่ยวกับการขาดแคลนแรงงานภาคเกษตรที่มีแนวโน้มเพิ่มขึ้นในแผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ ฉบับที่ 11 โดยในแผนพัฒนาฯ ฉบับนี้ได้เน้นประเด็นเรื่องการขาดแคลนแรงงานในภาคเกษตรที่มีความสัมพันธ์กับสถานการณ์สังคมผู้สูงอายุ และการเคลื่อนย้ายแรงงานเข้าสู่ภาคอุตสาหกรรมและภาคบริการเพิ่มขึ้น (สำนักงานคณะกรรมการพัฒนาการเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ, 2554) ดังนั้นเพื่อกระตุ้นให้เกิดความสนใจจากเกษตรกรรุ่นใหม่และแรงงานฝีมือมาทำการเกษตรเพิ่มขึ้น แผนพัฒนาฯ จึงมุ่งเน้นการจัดการ 3 ด้าน คือ 1) การสนับสนุนที่ดินทำการเกษตร, 2) การสนับสนุนแหล่งเงินทุน และ 3) การพัฒนาเกษตรกรให้เป็นเกษตรกรมืออาชีพ โดยในแผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ ฉบับที่ 12 (พ.ศ.2560-2564) ได้วางเป้าหมายในการสนับสนุนเกษตรกรรุ่นใหม่เป็นหลัก (สำนักงานคณะกรรมการพัฒนาการเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ, 2560)

จากผลการให้ความสนใจในประเด็นเรื่องเกษตรกรรุ่นใหม่ นั้น จะเห็นได้ว่ามีโครงการนำร่องหลากหลายโครงการที่เกี่ยวข้องกับเกษตรกรรุ่นใหม่ในช่วง 10 ปี ที่ผ่านมา เช่น สำนักงานปฏิรูปที่ดินเพื่อเกษตรกรรมได้มีการสนับสนุนที่ดินทำการเกษตรให้กับเกษตรกรรุ่นใหม่ รวมถึงโครงการ Young Smart Farmers ที่สนับสนุนเครือข่ายเกษตรกรรุ่นใหม่ให้เชื่อมโยงกับการเข้าถึงด้านการตลาด

อย่างไรก็ตาม งานศึกษาเกี่ยวกับเกษตรกรรุ่นใหม่ นั้นพบว่ายังคงมีจำกัด ทั้งในด้านรูปแบบ, การดำเนินงาน, และการประเมินของโครงการสนับสนุนเกษตรกรรุ่นใหม่ รวมถึงภาพการทำงานเชื่อมโยงระหว่างเกษตรกรรุ่นใหม่และโครงการสนับสนุน ทำให้งานการศึกษาในครั้งนี้มีวัตถุประสงค์เพื่อสนับสนุนในการเติมเต็มประเด็นดังกล่าว โดยการประเมินว่า **ใครคือเกษตรกรรุ่นใหม่ อะไรคือข้อจำกัดในการเริ่มต้นทำการเกษตรของเกษตรกรรุ่นใหม่ และเกษตรกรรุ่นใหม่ได้รับประโยชน์จากการเข้าร่วมโครงการหนุนเสริมจากหน่วยงานที่ผ่านมาอย่างไรบ้าง** โดยทำการศึกษาเกษตรกรรุ่นใหม่ในพื้นที่จังหวัดเชียงใหม่และปราจีนบุรี

2. ระเบียบวิธีการวิจัย

2.1 กรอบการวิจัย

กรอบงานวิจัยได้พิจารณาเกษตรกรรุ่นใหม่ที่มีประสบการณ์ในการทำเกษตรอย่างน้อย 6 เดือน และมีอายุน้อยกว่า 45 ปี ซึ่งอิงตามเกณฑ์อายุของเกษตรกรภายใต้เงื่อนไขการเข้าร่วมโครงการเกษตรกรรุ่นใหม่ของหน่วยงานที่เกี่ยวข้อง งานวิจัยไม่ได้พิจารณาเกษตรกรรุ่นใหม่จากรูปแบบการผลิต ขนาดพื้นที่ทำการเกษตร หรือการเป็นเกษตรกรเต็มเวลาหรือไม่เต็มเวลา (ซึ่งที่มวิจัยได้สัมภาษณ์เกษตรกรทั้งสองกลุ่ม) รวมถึงการสัมภาษณ์เกษตรกรรุ่นใหม่ที่ยังคงทำการเกษตรในพื้นที่ของครอบครัว เนื่องจากงานวิจัยในครั้งนี้ได้เปิดกว้างในลักษณะของกลุ่มเป้าหมายเพื่อที่จะได้เห็นถึงความหลากหลายของคนรุ่นใหม่ในการทำการเกษตร อย่างไรก็ตามงานวิจัยไม่ได้สัมภาษณ์คนรุ่นใหม่ที่เลิกทำการเกษตร

งานวิจัยได้สัมภาษณ์เกษตรกรรุ่นใหม่ รวมถึงการประเมินถึงประโยชน์ที่เกษตรกรได้รับจากโครงการสนับสนุนทั้งรูปแบบเฉพาะเกษตรกรรุ่นใหม่ (เช่น มีเงื่อนไขอายุสำหรับการเข้าร่วมโครงการ) และรูปแบบการสนับสนุนเกษตรกรทั่วไป ซึ่งการดำเนินงานของโครงการดังกล่าว ดำเนินการโดยภาครัฐ (เช่น หน่วยงานราชการ หรือ มหาวิทยาลัย) หรือ หน่วยงานเอกชน (องค์กรพัฒนาเอกชน, มูลนิธิ, และบริษัท)

2.2 การเก็บรวบรวมข้อมูล

งานวิจัยได้ทำการสัมภาษณ์เกษตรกรจำนวน 83 ราย จากจำนวนเกษตรกรดังกล่าวที่มวิจัยไม่ได้มุ่งเน้นเพื่อถือเป็นข้อมูลสถิติของตัวแทนเกษตรกรรุ่นใหม่ในจังหวัดเชียงใหม่และปราจีนบุรี แต่จะเป็นการศึกษาถึงคุณลักษณะของความหลากหลายของเกษตรกรรุ่นใหม่

โดยการสัมภาษณ์เกษตรกรนั้น ได้ทำการสัมภาษณ์ที่สวน/ไร่นาของเกษตรกร, สถานที่จำหน่ายผลผลิต รวมถึงในระหว่างช่วงเวลาที่เสวนาของเกษตรกรรุ่นใหม่ ประเด็นเนื้อหาการสัมภาษณ์เกษตรกรนั้นประกอบด้วย

- บริบทของเกษตรกรรุ่นใหม่ (ระดับการศึกษา, ประสบการณ์ทำงานก่อนทำการเกษตร และเหตุผลในการทำเกษตร)
- ลักษณะฟาร์ม/ไร่นาทั่วไปของเกษตรกร (ขนาดพื้นที่ทำการเกษตร, ประเภทของการทำเกษตร, วัตถุประสงค์ในการผลิตเกษตร และการเข้าถึงที่ดินทำเกษตร)
- ข้อจำกัด/อุปสรรคของเกษตรกรรุ่นใหม่ (ข้อจำกัด/อุปสรรคช่วง 5 ปีแรกในการทำการเกษตรสำหรับเกษตรกรที่มีประสบการณ์ทำการเกษตรมากกว่า 5 ปี และข้อจำกัด/อุปสรรคที่พบในปัจจุบัน)
- การเข้าร่วมโครงการสนับสนุนเกษตรกรรุ่นใหม่ (ถ้ากรณีไม่ได้เข้าร่วมโครงการฯ เป็นเพราะสาเหตุใด) และได้รับประโยชน์จากการเข้าร่วมโครงการนี้อย่างไร
- การจัดการด้านการผลิตเกษตร (เช่น แหล่งเงินทุน ข้อมูลข่าวสาร และช่องทางการตลาด), ด้านวิสัยทัศน์ในการจัดการฟาร์มที่สามารถอยู่ได้จริงในชุมชน, โครงการด้านการผลิตเกษตรและความคาดหวังจากโครงการในอนาคต รวมถึงมุมมองเรื่องเกษตรกรรุ่นใหม่ในชุมชน

นอกจากนั้นทีมวิจัยได้ทำการสัมภาษณ์เจ้าหน้าที่ของโครงการสนับสนุนเกษตรกรรุ่นใหม่ในแต่ละโครงการ จำนวน 12 โครงการฯ (จังหวัดเชียงใหม่ จำนวน 7 ราย และจังหวัดปราจีนบุรี จำนวน 5 ราย) ในประเด็นเกี่ยวกับบริบทและวัตถุประสงค์ของการดำเนินงานภายใต้โครงการฯ, เงื่อนไขในการคัดเลือกเกษตรกรเข้าร่วมโครงการฯ, และรูปแบบการสนับสนุนให้กับเกษตรกรรุ่นใหม่ ซึ่งในงานศึกษาในครั้งนี้ได้พิจารณาสัมภาษณ์เฉพาะโครงการสนับสนุนที่เกษตรกรรุ่นใหม่ที่สามารถสัมภาษณ์ได้เข้าร่วมเท่านั้น

ทีมวิจัยได้ดำเนินการสัมภาษณ์ในช่วงเดือนมิถุนายนถึงกันยายน พ.ศ.2560 รวมถึงจัดประชุมเชิงปฏิบัติการเรื่องเกษตรกรรุ่นใหม่ ณ มหาวิทยาลัยเชียงใหม่ ซึ่งประกอบด้วยเกษตรกร จำนวน 8 ราย และเจ้าหน้าที่ของโครงการสนับสนุนเกษตรกรรุ่นใหม่ จำนวน 12 ราย โดยมีวัตถุประสงค์การจัดประชุมฯ เพื่อนำเสนอและแลกเปลี่ยนในประเด็นผลการศึกษาเบื้องต้นของงานวิจัย

งานศึกษาได้สัมภาษณ์เกษตรกรรุ่นใหม่ (ตามลักษณะที่กล่าวไว้ข้างต้น) และสัมภาษณ์อดีตเกษตรกรรุ่นใหม่ ซึ่งเป็นเกษตรกรที่อายุมากกว่า 45 ปี (แต่ไม่เกิน 55 ปี) ที่ได้เริ่มทำการเกษตรเมื่อครั้งยังเป็นเกษตรกรรุ่นใหม่ สาเหตุที่เลือกสัมภาษณ์เกษตรกรกลุ่มนี้ 1) เพื่อที่จะได้ทราบถึงเหตุผลในการทำเกษตร ณ ขณะนั้น และ 2) พัฒนาการของระบบการเกษตรจากอดีตจนถึงปัจจุบัน จากตารางที่ 1 สามารถจัดประเภทของเกษตรกรรุ่นใหม่ได้ดังต่อไปนี้

ตารางที่ 1 จำนวนเกษตรกรที่สัมภาษณ์ในจังหวัดเชียงใหม่และปราจีนบุรี โดยแยกตามประเภทของเกษตรกรรุ่นใหม่

ประเภทของเกษตรกรรุ่นใหม่	เชียงใหม่	ปราจีนบุรี
เกษตรกรรุ่นใหม่ที่เข้าร่วมโครงการสนับสนุนฯ	22	10
เกษตรกรรุ่นใหม่ที่ไม่ได้เข้าร่วมโครงการสนับสนุนฯ	18	10
เกษตรกรที่เริ่มทำการเกษตรเมื่อครั้งยังเป็นเกษตรกรรุ่นใหม่ และได้เข้าร่วมโครงการสนับสนุนฯ	1	10
เกษตรกรที่เริ่มทำการเกษตรเมื่อครั้งยังเป็นเกษตรกรรุ่นใหม่ แต่ไม่ได้เข้าร่วมโครงการสนับสนุนฯ	2	10

2.3 ความหมายของการจำแนกกลุ่ม

งานวิจัยในครั้งนี้ไม่ได้พิจารณาการจำแนกกลุ่มเกษตรกรจากการผลิตทางการเกษตร (เกษตรเคมีกับเกษตรอินทรีย์) หรือขนาดพื้นที่การผลิต แต่เป็นการพิจารณาจาก**ความเชื่อมโยงระหว่างลักษณะไร่นาและวัตถุประสงค์การผลิตของเกษตรกร** โดยอิงกับคำถามดังต่อไปนี้ 1) **เกษตรกรมีการจัดการระบบการเกษตรลักษณะใด** (เช่น เกษตรเชิงเดี่ยวกับเกษตรแบบผสมผสาน), 2) **เกษตรกรมีวิสัยทัศน์ในการผลิตเกษตรอย่างไร** (เช่น การทำเกษตรแบบพอเพียง, หรือทำเกษตรระบบเดียวกับที่ครอบครัวเคยทำมาก่อนหน้านี้, หรือต้องการกลับอยู่ที่ชุมชนของตนเอง, หรือต้องการกลับมาทำการเกษตรที่เป็นมิตรกับสิ่งแวดล้อม ฯลฯ) และ 3) **ประเด็นสองคำถามดังกล่าวมีความสัมพันธ์และเชื่อมโยงกัน**

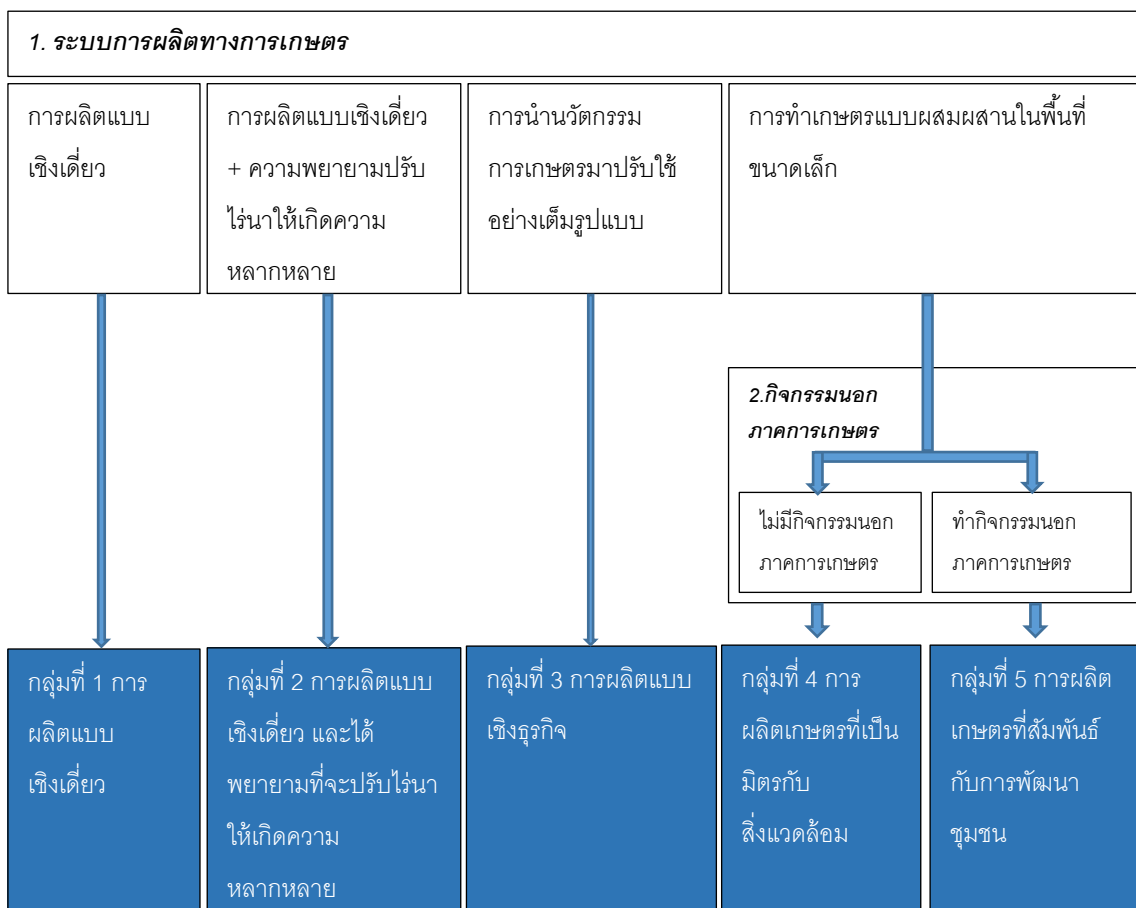
อย่างไร โดยเกณฑ์ในการจัดกลุ่มเกษตรกรเบื้องต้นของงานวิจัยได้พิจารณาจากรูปแบบของการผลิตทางการเกษตรและ กิจกรรมนอกภาคการเกษตรเป็นหลัก

3. ผลการศึกษา

ผลการศึกษาของงานวิจัย ประกอบด้วยหัวข้อดังต่อไปนี้ 1) การจัดกลุ่มเพื่อวิเคราะห์ถึงความหลากหลายของเกษตรกรรุ่นใหม่ และนำเสนอถึงลักษณะเบื้องต้นของเกษตรกรในแต่ละกลุ่ม, 2) การประเมินถึงข้อจำกัด/อุปสรรคในช่วงเริ่มต้นทำการเกษตรของเกษตรกรรุ่นใหม่ และ 3) การนำเสนอเกี่ยวกับโครงการสนับสนุนเกษตรกรรุ่นใหม่ และประโยชน์ที่เกษตรกรได้รับจากการเข้าร่วมโครงการดังกล่าว

3.1 การจัดกลุ่มเพื่อวิเคราะห์ถึงความหลากหลายของเกษตรกรรุ่นใหม่

จากระเบียบวิธีวิจัยดังกล่าวข้างต้น งานวิจัยสามารถจัดกลุ่มเกษตรกรรุ่นใหม่ได้ 5 กลุ่ม (ภาพที่ 2 และตารางที่ 2) โดยรายละเอียดของเกษตรกรแต่ละกลุ่มและตัวอย่างเกษตรกรรุ่นใหม่จะอยู่ในส่วนถัดไปของการนำเสนอผลการวิจัย

ภาพที่ 2 การจัดกลุ่มเกษตรกรรุ่นใหม่

ตารางที่ 2 จำนวนเกษตรกรรุ่นใหม่ในแต่ละกลุ่ม

กลุ่มเกษตรกรรุ่นใหม่	เชียงใหม่	ปราจีนบุรี
กลุ่มที่ 1 การผลิตแบบเชิงเดี่ยว	0	21
กลุ่มที่ 2 การผลิตแบบเชิงเดี่ยว และได้พยายามที่จะปรับไร่มาให้เกิดความหลากหลาย	9	12
กลุ่มที่ 3 การผลิตแบบเชิงธุรกิจ	4	5
กลุ่มที่ 4 การผลิตที่เป็นมิตรกับสิ่งแวดล้อม	18	2
กลุ่มที่ 5 การผลิตที่สัมพันธ์กับการพัฒนาชุมชน	12	0

กลุ่มที่ 1 “การผลิตแบบเชิงเดี่ยว”

เกษตรกรในกลุ่มนี้ เป็นเกษตรกรที่เน้นการผลิตแบบเชิงเดี่ยว หรือมีการปลูกพืชเลี้ยงสัตว์ไม่เกิน 2 ชนิด เช่น การปลูกข้าวหรือ/และ การเลี้ยงกุ้ง หรือ การเลี้ยงปลา โดยเป็นเกษตรกรจากจังหวัดปราจีนบุรีทั้งหมด ซึ่งเป็นลูกหลานเกษตรกร และส่วนใหญ่จบการศึกษาระดับชั้นประถมศึกษาหรือมัธยมศึกษา ส่วนแผนการผลิตทางการเกษตรในอนาคตนั้น เกษตรกรไม่มีแผนการเปลี่ยนแปลงระบบการผลิตใดๆ ซึ่งจะยังคงเน้นการผลิตแบบเชิงเดี่ยวเป็นหลัก โดยมีเหตุผลดังนี้ 1) เกษตรกรมีความพึงพอใจรายได้จากการผลิตทางการเกษตรในรูปแบบนี้ 2) ถึงแม้ว่าเกษตรกรจะมีรายได้อยู่ในระดับที่ไม่น่าพึงพอใจ แต่เกษตรกรมีรายได้จากอาชีพเสริมอื่น ดังนั้นเกษตรกรจึงไม่มีความต้องการเปลี่ยนแปลงระบบเกษตรกรรมที่ทำอยู่

ตัวอย่างเกษตรกรกลุ่มที่ 1: คุณธิดารัตน์

คุณธิดารัตน์ (อายุ ปี 41) เป็นเกษตรกรในพื้นที่อำเภอศรีมหาโพธิ จังหวัดปราจีนบุรี ครอบครัวยุคของคุณธิดารัตน์เป็นเกษตรกรผู้ปลูกข้าว เหตุผลที่คุณธิดารัตน์มาทำการเกษตรนั้น เนื่องจากบิดามารดาของตนเสียชีวิต จึงได้ตัดสินใจออกจาก

งานเดิมมาสานต่อการปลูกข้าวของครอบครัว ซึ่งในขณะนั้นคุณธิดารัตน์ทำงานเย็บผ้าในโรงงาน (นานกว่า 15 ปี) หลังจากที่เรียนจบการศึกษาในระดับชั้นมัธยมศึกษาตอนปลาย

ปัจจุบันคุณธิดารัตน์มีรายได้หลักจากการทำนา และอยู่ในเกณฑ์รายได้ที่น่าพึงพอใจ ทำให้คุณธิดารัตน์ไม่มีแผนหรือโครงการปรับการผลิตในรูปแบบอื่น แต่ยังคงเน้นการปลูกข้าวแบบเดิม ปัจจุบันคุณธิดารัตน์มีพื้นที่ทำนาทั้งหมด 62 ไร่ เป็นที่ดินของตนเอง 40 ไร่ และเช่าที่ดินของญาติ 22 ไร่ โดยจ่ายค่าเช่าปีละ 5,000 บาท เนื่องจากคุณธิดารัตน์ยังขาดความ

ชำนาญในการจัดการปลูกข้าว ดังนั้นการจัดการนาข้าวส่วนใหญ่จะเป็นการจ้างแรงงานเป็นหลัก ด้วยเหตุผลนี้ทำให้คุณธิดารัตน์ตัดสินใจเข้าร่วมโครงการ Young Smart Farmers เพื่อเสริมสร้างองค์ความรู้และทักษะด้านการผลิตเกษตรให้เพิ่มขึ้น

กลุ่มที่ 2 “การผลิตแบบเชิงเดี่ยว และได้พยายามที่จะปรับไร่มาให้เกิดความหลากหลาย”

เกษตรกรในกลุ่มนี้ เป็นเกษตรกรที่มีการผลิตแบบเชิงเดี่ยวเช่นเดียวกับเกษตรกรในกลุ่มที่ 1 เช่น การปลูกข้าว, การเลี้ยงกุ้ง, การเลี้ยงปลา หรือ การปลูกผัก แต่เกษตรกรในกลุ่มนี้แตกต่างจากเกษตรกรในกลุ่มที่ 1 คือยังไม่พึงพอใจกับรายได้จากการผลิตเกษตรแบบเชิงเดี่ยว ดังนั้นเกษตรกรจึงพยายามที่จะปรับไร่ของตนเองให้เกิดความหลากหลายมากขึ้น เพราะเกษตรกรต้องการรายได้ที่เพิ่มขึ้นกว่าเดิม และ/หรือ ต้องการที่จะปรับระบบการผลิตเกษตรที่เกษตรกรสามารถพึ่งตนเองให้ได้มากกว่านี้ ซึ่งเกษตรกรนั้นได้เริ่มสร้างความหลากหลายในสวนหลังบ้านของตนเอง โดยการปลูกพืชผักและผลไม้ สำหรับบริโภคในครัวเรือน (เพื่อลดค่าใช้จ่ายในครอบครัว) รวมถึงเกษตรกรบางรายที่ได้ปรับระบบการผลิตทางการเกษตรที่ต่างไปจากเดิม (เช่น การเลี้ยงปลา หรือ การเลี้ยงกุ้ง ในพื้นที่จังหวัดปราจีนบุรี) นอกจากนั้นเกษตรกรกลุ่มที่ 1 และ 2 ยังคงพบว่ามีรายได้ที่จำกัด เนื่องจากเกษตรกรส่วนใหญ่จำหน่ายผลผลิตให้กับพ่อค้าคนกลางหรือโรงสีข้าว

สำหรับตัวอย่างเกษตรกรรุ่นใหม่ในกลุ่มที่ 2 นั้น ได้นำเสนอตัวอย่างเกษตรกรที่ประเมินรายได้จากการผลิตเกษตรที่**ได้รับ** **นั้นยังไม่เพียงพอต่อค่าใช้จ่ายในครัวเรือน** ทำให้เกษตรกรต้องทำอาชีพเสริม และเริ่มปรับระบบการผลิตเกษตรให้มีความหลากหลายในด้านผลผลิตและการหาช่องทางตลาดอื่น เพื่อเพิ่มรายได้ให้กับครอบครัวของเกษตรกร

ตัวอย่างเกษตรกรกลุ่มที่ 2: คุณสันติ

คุณสันติ (อายุ 42 ปี) เป็นเกษตรกรในพื้นที่อำเภอแม่แตง จังหวัดเชียงใหม่ ปัจจุบันแต่งงานและมีบุตร 3 คน มีภรรยาเป็นผู้ช่วยในการทำการเกษตร คุณสันติมีอาชีพเสริมเพื่อสร้างรายได้ให้กับครอบครัวโดยการทำงานด้านการท่องเที่ยว คุณสันติเริ่มช่วยครอบครัวในการทำเกษตรหลังจากเรียนจบในระดับชั้นมัธยมศึกษาตอนปลาย

เนื่องจากครอบครัวของคุณสันติไม่ได้มีที่ดินเป็นของตนเอง จึงจำเป็นต้องเช่าที่ดินทำการเกษตร คุณสันติเริ่มแยกทำเกษตรกรรมของตนเองเมื่อ 15 ปีที่ผ่านมา ด้วยการเช่าที่ดินทำการเกษตรประมาณ 15-22 ไร่ต่อปี โดยปลูกงาดำ ข้าวโพด และข้าวเป็นหลัก

คุณสันติตัดสินใจเข้าร่วมโครงการพัฒนาผู้นำเกษตรกรรุ่นใหม่ ของสำนักงานการปฏิรูปที่ดินเพื่อเกษตรกรรม (ส.ป.ก.) ในปี 2555 **เพื่อให้มีที่ดินทำการเกษตรเป็นของตนเอง** โดยโครงการดังกล่าวนี้ได้มีการจัดสรรที่ดินทำการเกษตรให้แก่

เกษตรกรผู้ผ่านเกณฑ์การคัดเลือก (อ่านรายละเอียดของโครงการนี้เพิ่มเติมในหัวข้อ 3.3) โดยคุณสันติได้รับการจัดสรรที่ดินจากโครงการนี้ จำนวน 2 ไร่ เมื่อปี 2556 ที่ผ่านมา ซึ่งการจัดการที่ดินแปลงนี้คุณสันติได้ทำการเกษตรแบบผสมผสาน เช่น การปลูกผัก (มะเขือม่วง ผักบุ้ง หนุ่ยหวาน ฯลฯ) และผลไม้ (กล้วย เมล่อน เสาวรส อโวคาโด และฝรั่ง)

คุณสันติวางแผนจะหยุดการเช่าที่ดินในพื้นที่การปลูกพืชเชิงเดี่ยวในแปลงที่เช่าเดิม ถ้าหากคุณสันติมีรายได้ที่เพียงพอจากการผลิตเกษตรในพื้นที่ 2 ไร่ ที่ได้รับการจัดสรรของ ส.ป.ก. นอกจากนี้คุณสันติยังได้พยายามรวมกลุ่มกับเกษตรกรรายอื่นที่เข้าร่วมในโครงการเดียวกันเพื่อรวบรวมผลผลิตให้ได้ปริมาณที่เพียงพอต่อความต้องการของตลาด โดยมีแผนการจำหน่ายผลผลิตในการขายตรงกับบริโภคและการแปรรูปผลิตภัณฑ์ เช่น กล้วยตากหรือชาหนุ่ยหวาน เป็นต้น

กลุ่มที่ 3 “การผลิตแบบเชิงธุรกิจ”

เกษตรกรในกลุ่มนี้ เป็นเกษตรกรที่มีการผลิตแบบเชิงธุรกิจ ถึงแม้ว่าไม่เคยมีประสบการณ์ทำการเกษตรมาก่อน แต่เกษตรกรเห็นช่องทางความเป็นไปได้ในการได้กำไรจากการผลิตเกษตร ครั้งหนึ่งของเกษตรกรไม่ได้มีฐานครอบครัวเป็นเกษตรกร ระดับการศึกษาของเกษตรกรนั้นจบระดับชั้นปริญญาตรีและปริญญาโท และพบว่าเกษตรกรส่วนใหญ่มีประสบการณ์ในการทำงานที่อื่นมาก่อนที่จะเริ่มต้นทำการเกษตร เกษตรกรกลุ่มนี้มีการนำนวัตกรรมทางการเกษตรมาใช้ อย่างเข้มข้น ซึ่งมีต้นทุนในการผลิตที่สูง เช่น การทำโรงเรือนพร้อมกับการติดตั้งระบบน้ำหยด หรือ การปลูกพืชในระบบไฮโดรโปนิกส์ เป็นต้น เกษตรกรในกลุ่มนี้ไม่ค่อยให้ความสนใจในการทำงานร่วมกับกลุ่มหรือเครือข่าย แต่จะเน้นระบบการพัฒนาไร่เนา และธุรกิจเกษตรของตนเองเป็นหลัก

ตัวอย่างเกษตรกรกลุ่มที่ 3: คุณเอ็ม

คุณเอ็ม (อายุ 27 ปี) เป็นเกษตรกรอยู่ในพื้นที่อำเภอออยสะเก็ด จังหวัดเชียงใหม่ คุณเอ็มจบการศึกษาระดับปริญญาตรี **ด้านเศรษฐศาสตร์** มหาวิทยาลัยเชียงใหม่ และมีประสบการณ์ทำงานเกี่ยวกับการรับซื้อข้าวโพดเลี้ยงสัตว์ ของบริษัทซีพี อยู่ 3 ปี สาเหตุที่ทำให้ตัดสินใจลาออกงานบริษัทเนื่องจากต้องออกเดินทางบ่อยครั้ง และอยากมีเวลาอยู่กับครอบครัวมากขึ้น

คุณเอ็มเริ่มทำการเกษตรเมื่อปี 2559 ที่ผ่านมา โดยครอบครัวได้แบ่งที่ดินทำการเกษตรให้กับคุณเอ็ม จำนวน ไร่ 4 ผลิตหลักของคุณเอ็ม คือ **การเพาะเห็ด** นอกจากนี้ยังมีต้นไผ่ มะม่วงและลำไย ก่อนที่จะเริ่มต้นทำการเกษตรนั้น คุณเอ็มได้มีการติดต่อหาข้อมูลด้านการผลิตโดยการแลกเปลี่ยนกับเกษตรกรรายอื่นเพื่อประเมินถึงความเป็นไปได้ว่าผลผลิตเกษตรประเภทใดที่ลงทุนแล้วได้กำไรได้จริง

ในช่วงแรกของการทำการเกษตรนั้น คุณเอ็มได้เผชิญกับอุปสรรคหลายด้าน โดยเฉพาะประเด็นเรื่องการยอมรับของคนในชุมชน และ **ความเข้าใจของครอบครัว** ที่ตั้งคำถามว่าทำไมต้องออกจากงานเดิมแล้วมาทำการเกษตร? รวมทั้งไม่มีเครือข่ายการทำงานของเกษตรกรรุ่นใหม่ในชุมชน ด้วยเหตุนี้ทำให้คุณเอ็มตัดสินใจเข้าร่วมโครงการ **คน “กล้าคิดถิ้น** เพื่อสร้างเครือข่ายและแลกเปลี่ยนความรู้ทางการผลิต

เกษตรร่วมกับเกษตรกรรุ่นใหม่รายอื่น นอกจากนี้ คุณเอ็มยังได้เข้าร่วม **โครงการ Young Smart Farmer** (อ่านรายละเอียดของหลักสูตรนี้เพิ่มเติมในหัวข้อ 3.3) เพื่อหาโอกาสในการเข้าถึงช่องทางการตลาดที่เพิ่มขึ้น

ปัจจุบันคุณเอ็มมีโรงเพาะเห็ดจำนวน 6 โรงเรือน มีช่วงเวลาเก็บเกี่ยวทุก ๆ 20 วัน ตลอดทั้งปี โดยคุณเอ็มมีรายได้อยู่ใน **ระดับที่ดีมาก** (รายได้สุทธิประมาณ 53,000 บาทต่อเดือน) ปัจจุบันครอบครัวของคุณเอ็มเข้าใจและให้การสนับสนุนในการทำการเกษตร เนื่องจากคุณเอ็มสามารถพิสูจน์ได้ว่าสามารถสร้างรายได้จากการทำการเกษตรได้จริง

ประเภทที่ 4 “การผลิตเป็นมิตรกับสิ่งแวดล้อม”

เกษตรกรกลุ่มนี้ เป็นเกษตรกรที่ทำเกษตรอินทรีย์หรือเกษตรไร้สารพิษ รวมถึงการผลิตแบบเกษตรปลอดภัย ผลผลิตเกษตรส่วนใหญ่ของเกษตรกรกลุ่มนี้ คือ การปลูกผักและไม้ผล ในพื้นที่ขนาดเล็ก (น้อยกว่า 20 ไร่) โดยเป็นการปลูกแบบเกษตรกรรมผสมผสาน และจำหน่ายผลผลิตผ่านช่องทางการตลาดเฉพาะ เช่น ตลาดนัดเกษตรอินทรีย์/เกษตรปลอดภัย หรือการจำหน่ายให้กับกลุ่มเกษตรอินทรีย์ เกษตรกรกลุ่มนี้จะเน้นการผลิตในไร่นาเป็นหลัก โดยมีเป้าหมายคือการลดปริมาณสารเคมีในการผลิตทางการเกษตร และหรือเพิ่ม/ผลผลิตให้หลากหลายขึ้น

ตัวอย่างเกษตรกรกลุ่มที่ 4: คุณพิชัย

คุณพิชัย (อายุ 42 ปี) เป็นเกษตรกรในพื้นที่อำเภอแม่อน จังหวัดเชียงใหม่ คุณพิชัยมีฐานครอบครัวเป็นเกษตรกรและเคยช่วยครอบครัวทำการเกษตรตั้งแต่เด็ก ก่อนเริ่มต้นทำการเกษตรนั้นคุณพิชัยเคยทำงานเป็นช่างในตัวเมืองเชียงใหม่ แต่เกิดความรู้สึกเบื่อ จึงต้องการกลับมาช่วยบ้านเกิดและช่วยครอบครัวทำการเกษตร

ปัจจุบันคุณพิชัยปลูกข้าวอินทรีย์ 2 ไร่ สำหรับบริโภคในครัวเรือน และมีไร่แบบเกษตรอินทรีย์ผสมผสาน (พืชผัก ผลไม้ สมุนไพร และไม้สัก) อีก 5 ไร่ สำหรับสร้างรายได้ให้กับครอบครัว

คุณพิชัยเน้นการผลิตในไร่นาเป็นหลัก และร่วมจำหน่ายผลผลิตให้กับกลุ่มแม่ทออร์แกนิก ซึ่งเป็นกลุ่มบรรจุและจำหน่ายสินค้าเกษตรอินทรีย์ของตำบลแม่ทา ในแปลงการผลิตของคุณพิชัยนั้นได้การรับรองมาตรฐานอินทรีย์โดยการสนับสนุนของกลุ่มแม่ทออร์แกนิก

ประเภทที่ 5 “การผลิตที่สัมพันธ์กับการพัฒนาชุมชน”

เกษตรกรในกลุ่มนี้ เป็นเกษตรกรที่เน้นการผลิตที่เชื่อมโยงกับการพัฒนาชุมชน โดยเป็นเกษตรกรจากจังหวัดเชียงใหม่ ทั้งหมด เกษตรกรกลุ่มนี้มีลักษณะคล้ายกับเกษตรกรกลุ่มที่ 4 คือ การปลูกผักและผลไม้ในรูปแบบเกษตรอินทรีย์ และมีเกษตรกรบางรายปลูกข้าวควบคู่กับการเลี้ยงสัตว์ ซึ่งส่วนใหญ่เป็นการทำการเกษตรในพื้นที่ขนาดเล็ก เกษตรกรไม่ได้ทำการเกษตรแบบเต็มเวลา เนื่องจากเกษตรกรมีรูปแบบกิจกรรมหรือโครงการที่เชื่อมกับการพัฒนาชุมชน เช่น กิจกรรมการท่องเที่ยวเชิงเกษตร, บ้านพักโฮมสเตย์ และมีการรวมกลุ่มกันทำงานเกี่ยวกับการบรรจุภัณฑ์ของผลผลิตเกษตรอินทรีย์โดยจำหน่ายที่ร้านกาแฟของกลุ่ม เกษตรกรในกลุ่มนี้ส่วนใหญ่ไม่มีประสบการณ์การผลิตทางการเกษตรมาก่อน

ตัวอย่างเกษตรกรกลุ่มที่ 5: คุณศราวุธ

คุณศราวุธ (อายุ 31 ปี) เป็นเกษตรกรในพื้นที่อำเภอแม่อน โดยเริ่มต้นทำการเกษตรเมื่อ 11 ปีที่ผ่านมาหลังจากทำงานในโรงงานเป็นเวลานาน 3 ปี เพราะต้องการเป็นนายตนเองและมีอิสระ

คุณศราวุธมีที่ดินตั้งแต่เริ่มทำเกษตรทั้งหมด 8 ไร่ โดยเป็นที่ดินมรดกจากครอบครัว จำนวน 2 ไร่ และซื้อเพิ่มอีก 6 ไร่ ผลผลิตการเกษตรของคุณศราวุธ ได้แก่ ไม้ผล (กล้วยและลำไย) 3 ไร่, พืชผัก 3 ไร่, ข้าว 2 ไร่ รวมถึงเลี้ยงวัว และแพะ เพื่อเพิ่มรายได้ให้กับครอบครัว

คุณศราวุธเป็นหนึ่งในสมาชิกวิสาหกิจของชุมชน ที่เกิดจากการรวมตัวกันของคนรุ่นใหม่ เพื่อพัฒนาด้านการแปรรูป การบรรจุภัณฑ์และการจำหน่ายผลผลิตเกษตรอินทรีย์ภายในชุมชน โดยสมาชิกมีการร่วมทำกิจกรรมดังกล่าวทุกสัปดาห์ในการแปรรูปผลผลิตของกลุ่ม นอกจากนี้คุณศราวุธได้มีแปรรูปผลิตภัณฑ์ของตนเองจากนมแพะ เช่น โยเกิร์ต และ เค้ก ในการวางจำหน่ายที่ร้านกาแฟของกลุ่ม เป็นต้น

ในอนาคต คุณศราวุธต้องการเพิ่มปริมาณผลผลิตด้านเกษตรอินทรีย์ของตนเองและพัฒนา ด้านมาตรฐานการแปรรูปผลิตภัณฑ์เพื่อสามารถจำหน่ายในห้างสรรพสินค้าได้

คุณลักษณะที่สำคัญของเกษตรกรแต่ละประเภท

ตารางที่ 3 เป็นการนำเสนอข้อมูลตัวเลขโดยเฉลี่ยของคุณลักษณะหลักของเกษตรกรรุ่นใหม่ในแต่ละกลุ่ม ซึ่งพบว่าเกษตรกรในกลุ่มที่ 1 และ 2 นั้น มีการศึกษาโดยเฉลี่ยอยู่ในระดับชั้นมัธยมศึกษา (จำนวน 12 ปี) ส่วนกลุ่มที่มีระดับการศึกษาสูงสุดคือเกษตรกรในกลุ่มที่ 3 ด้วยระยะเวลาการศึกษาโดยเฉลี่ยที่ 16 ปี (มากกว่าระดับปริญญาตรี)

เกษตรกรกลุ่มที่ 4 และ 5 มีพื้นที่โดยเฉลี่ยค่อนข้างขนาดเล็กกว่าเกษตรกรในกลุ่มที่ 1 และ 2 แต่มีการผลิตทางการเกษตรที่เข้มข้นกว่าทั้งด้านเงินลงทุนและแรงงานในการผลิต นอกจากนี้ยังพบว่าเกษตรกรในกลุ่มที่ 1 และ 2 บางรายนั้นมีคุณลักษณะที่ใกล้เคียงกัน เนื่องจากเกษตรสองกลุ่มนี้มีรูปแบบระบบการผลิตทางการเกษตรที่ส่วนใหญ่ยังคงเป็นการผลิตแบบเชิงเดี่ยว

ตารางที่ 3 คุณลักษณะของเกษตรกรรุ่นใหม่ในแต่ละกลุ่ม

	กลุ่มที่ 1 การผลิตแบบเชิงเดี่ยว	กลุ่มที่ 2 การผลิตแบบเชิงเดี่ยว และพยายามที่จะปรับไร่มาให้เกิดความหลากหลาย	กลุ่มที่ 3 การผลิตแบบเชิงธุรกิจ	กลุ่มที่ 4 การผลิตที่เป็นมิตรกับสิ่งแวดล้อม	กลุ่มที่ 5 การผลิตที่สัมพันธ์กับการพัฒนาชุมชน
ค่าเฉลี่ยของจำนวนปีการศึกษา	11	12	17	14	15
% ของเกษตรกรที่เริ่มทำการเกษตรตั้งแต่เด็ก	34%	34%	0%	10%	0%
% ของเกษตรกรที่เป็นลูกหลานเกษตรกร	100%	95%	50%	90%	84%
% ของเกษตรกรที่ทำการเกษตรแบบเต็มเวลา	43%	33%	44%	90%	42%
ค่าเฉลี่ยของพื้นที่ทำการเกษตร (ไร่)	31	36	62	14	8

3.2 ข้อจำกัด/อุปสรรคในช่วงเริ่มต้น และสถานการณ์ปัจจุบัน ในการผลิตทางการเกษตร

ตารางที่ 4 ได้นำเสนอถึงข้อจำกัด/อุปสรรคที่เผชิญโดยเกษตรกรรุ่นใหม่ในช่วง 5 ปีแรกของการเริ่มต้นทำการเกษตรนั้นพบว่า เกษตรกรมากกว่าครึ่งในกลุ่มที่ 1 “การผลิตแบบเชิงเดี่ยว” และกลุ่มที่ 2 “การผลิตแบบเชิงเดี่ยว และได้พยายามที่จะปรับไร่เนาให้เกิดความหลากหลาย” นั้นไม่ได้พบกับข้อจำกัด/อุปสรรคแบบเฉพาะเจาะจงที่สัมพันธ์กับการเริ่มต้นทำการเกษตร ซึ่งเกษตรกรส่วนใหญ่ที่อยู่ในสองกลุ่มนี้เป็นลูกหลานของเกษตรกร และได้เริ่มต้นทำการเกษตรมาพร้อมกับครอบครัว ดังนั้นข้อจำกัดที่พบในเกษตรกรรุ่นใหม่กลุ่มนี้จะเป็นข้อจำกัดที่พบโดยทั่วไปของเกษตรกรในปัจจุบัน เช่น ปัญหาเรื่องน้ำ และการตลาด เช่นเดียวกับเกษตรกรในกลุ่มที่ 5 “การผลิตที่สัมพันธ์กับการพัฒนาชุมชน” พบว่า 75% ของเกษตรกรกลุ่มนี้ ก็ไม่ได้พบกับข้อจำกัด/อุปสรรคในการเริ่มต้นทำการเกษตรเช่นกัน ซึ่งสามารถอธิบายได้ว่าเกษตรกรในกลุ่มนี้มีประสบการณ์การทำงานมาก่อน หรือเข้าเรียนในระดับมหาวิทยาลัยที่เกษตรกรมีการวางแผนการจัดการที่เป็นระบบก่อนเริ่มต้นทำการเกษตร และใช้ประสบการณ์จากการทำงานเดิมมาปรับใช้ในการวางแผนการผลิต สำหรับเกษตรกรในกลุ่มที่ 3 “การผลิตแบบเชิงธุรกิจ” และกลุ่มที่ 4 “การผลิตเป็นมิตรกับสิ่งแวดล้อม” นั้น ได้พบกับข้อจำกัด/อุปสรรคในช่วงเริ่มต้นการผลิตทางการเกษตรดังต่อไปนี้ 1) ด้านเทคนิคการผลิต เช่น ขาดองค์ความรู้ในการจัดการไร่เนา และ 2) ด้านความเข้าใจและการยอมรับของคนในสังคม โดยเฉพาะครอบครัวของเกษตรกรที่ตั้งคำถามว่า “ทำไมต้องออกจากงานเดิม/ทำไมไม่ทำงานในเมือง/ทำไมต้องมาทำการเกษตร?” และประเด็นเรื่องการยอมรับของคนในชุมชนต่อการนำนวัตกรรมมาปรับใช้ ในด้านการเกษตรที่ส่วนใหญ่อีกกล่าวว่า “การทำเกษตรแบบนี้ทำไม่ได้จริง/ไม่ประสบความสำเร็จ” ซึ่งเป็นประเด็นที่เชื่อมกับข้อเท็จจริงที่พบว่าเกษตรกรที่ทำเกษตรในรูปแบบนี้ส่วนใหญ่มีการลงทุนในการจัดการฟาร์มอย่างเข้มข้น โดยพบได้ในเกษตรกรกลุ่มที่ 3 และเกษตรกรที่ทำเกษตรอินทรีย์กลุ่มที่ 4

ตารางที่ 4 ข้อจำกัด/อุปสรรคหลักที่พบในช่วงเริ่มต้นทำการเกษตรของเกษตรกรในแต่ละกลุ่ม

	กลุ่มที่ 1 การผลิต แบบ เชิงเดี่ยว	กลุ่มที่ 2 การผลิตแบบ เชิงเดี่ยว และได้พยายาม ที่จะปรับไร่เนาให้เกิด ความหลากหลาย	กลุ่มที่ 3 การ ผลิตแบบเชิง ธุรกิจ	กลุ่มที่ 4 การ ผลิตเป็นมิตรกับ สิ่งแวดล้อม	กลุ่มที่ 5 การผลิตที่ สัมพันธ์กับการ พัฒนาชุมชน
ความไม่เข้าใจ หรือการไม่ยอมรับของ ครอบครัว และคนในชุมชน	0	0	2	6	1
การเข้าถึงที่ดินการเกษตร	3	2	0	0	0
ด้านการผลิตเกษตร (ขาดองค์ความรู้ ด้านการเกษตร, การจัดการเรื่องโรค และแมลง)	2	2	3	2	1
ด้านสิ่งแวดล้อม (น้ำท่วม หรือ ภัยแล้ง)	2	2	0	1	0
การทำงานหนัก	0	3	1	4	2
แหล่งเงินทุน	0	1	0	3	0
การตลาด	0	1	1	0	0
ไม่พบข้อจำกัด/อุปสรรค	14	10	3	4	8
รวม	21	21	10	20	12

นอกจากนั้น ตารางที่ 4 ยังพบพบว่า การเข้าถึงที่ดินทำการเกษตรนั้นพบว่าไม่ใช่เป็นปัญหาหลักของกลุ่มเกษตรกรที่ได้สัมภาษณ์ เพราะเกษตรกรรุ่นใหม่กลุ่มนี้ได้มีการจัดการเกี่ยวกับข้อจำกัดในประเด็นการเข้าถึงที่ดินก่อนเริ่มต้นทำการเกษตร ดังจะเห็นได้ว่า 76% ของเกษตรกรที่สัมภาษณ์นั้นได้เข้าถึงที่ดินจากครอบครัวของเกษตรกรเอง (ซึ่งเกษตรกรได้รับมรดกที่ดิน หรือครอบครัวของเกษตรกรได้ให้พื้นที่บางส่วนในการเริ่มต้นทำเกษตร) ซึ่งถือเป็นประเด็นที่แตกต่างจากเกษตรกรรุ่นใหม่ในประเทศยุโรปที่ยังคงเผชิญกับข้อจำกัดเรื่องการเข้าถึงที่ดินในช่วงเริ่มต้นทำการเกษตร (ทั้งการซื้อและการเช่าที่ดิน) (Zondag และคณะ, 2558)

ตารางที่ 5 ได้นำเสนอข้อจำกัด/อุปสรรคที่เผชิญในสถานการณ์ปัจจุบันของเกษตรกรที่มีประสบการณ์ทำการเกษตรมากกว่า 5 ปี นั้น พบว่าอุปสรรคของเกษตรกรในกลุ่มที่ 1, 2 และ 3 คือเรื่องการตลาด โดยเกษตรกรในกลุ่มที่ 1 และ 2 จะเป็นประเด็นเรื่องราคาผลผลิตที่ถูกกำหนดโดยโรงสีข้าวและพ่อค้าคนกลาง หรือ/และขาดช่องทางการตลาดที่หลากหลายในการรองรับผลผลิตเกษตร สำหรับประเด็นเรื่องการตลาดนั้นไม่ใช่เป็นอุปสรรคของเกษตรกรในกลุ่มที่ 4 และ 5 ดังจะเห็นว่าช่องทางการตลาดโดยเฉลี่ยของเกษตรกรกลุ่มที่ 1 อยู่ที่ 1.1 ช่องทาง ส่วนเกษตรกรกลุ่มที่ 5 อยู่ที่ 2.17 ช่องทาง ส่วนเรื่องความไม่เข้าใจของครอบครัวและคนในชุมชนนั้นไม่ใช่เป็นอุปสรรคของเกษตรกรอีกต่อไปเนื่องจากเกษตรกรได้พิสูจน์ให้เห็นว่าสามารถมีรายได้และอยู่ได้จริงในการทำการเกษตร

ตารางที่ 5 ข้อจำกัด/อุปสรรคหลักที่พบในปัจจุบันของเกษตรกรที่มีประสบการณ์ทำการเกษตรมากกว่า 5 ปี

	กลุ่มที่ 1 การผลิตแบบ เชิงเดี่ยว	กลุ่มที่ 2 การผลิต แบบเชิงเดี่ยว และ ได้พยายามที่จะ ปรับไร่เนาให้เกิด ความหลากหลาย	กลุ่มที่ 3 การ ผลิตแบบเชิง ธุรกิจ	กลุ่มที่ 4 การผลิต เป็นมิตรกับ สิ่งแวดล้อม	กลุ่มที่ 5 การผลิต ที่สัมพันธ์กับการ พัฒนาชุมชน
จำนวนเกษตรกรที่มีประสบการณ์ ทำการเกษตรมากกว่า 5 ปี	17	19	6	8	8
ความไม่เข้าใจ หรือการไม่ยอมรับ ของครอบครัว และคนในชุมชน	0	0	0	1	0
การเข้าถึงที่ดินทำการเกษตร	0	0	1	0	0
ด้านการผลิตเกษตร (ขาดองค์ ความรู้ด้านผลิตเกษตร, การจัดการ เรื่องโรคและแมลง)	6	4	0	4	2
ด้านสิ่งแวดล้อม เช่น น้ำท่วม หรือ ภัยแล้ง	7	9	0	2	3
การทำงานหนัก	0	1	0	0	2
แหล่งเงินทุน	4	1	1	0	1
การตลาด	13	10	4	1	1

ไม่พบข้อจำกัด/อุปสรรค	1	2	0	1	1
รวม	31	27	6	9	10

3.3. โครงการสนับสนุนของเกษตรกร (รายละเอียดเฉพาะโครงการที่เกษตรกรที่ได้สัมภาษณ์เข้าร่วมเท่านั้น)

โครงการสนับสนุนเกษตรกรรุ่นใหม่ในระดับชาติ

โครงการเกษตรกรรุ่นใหม่ (Young Smart Farmers)

กรมส่งเสริมการเกษตรได้เริ่มดำเนินการสนับสนุนเกษตรกรรุ่นใหม่ เมื่อปี พ.ศ.2551 ซึ่งในการดำเนินงานในช่วงดังกล่าวได้มุ่งเน้นในการจัดกระบวนการอบรมให้กับคนรุ่นใหม่ เพื่อพัฒนาศักยภาพในด้านการผลิต การจัดการด้านธุรกิจ และข้อมูลด้านเทคโนโลยี ต่อมาปี พ.ศ.2557 ทางโครงการได้เปลี่ยนชื่อโครงการจาก Young farmers เป็น Yong Smart Farmers โดยโครงการได้เน้นการแลกเปลี่ยนเกี่ยวกับประสบการณ์การจัดการไร่นา และการสร้างเครือข่าย ที่ส่วนใหญ่จะเป็นกิจกรรมการเยี่ยมแปลงเกษตรกรตัวอย่าง และการจัดเวทีเสวนา (กรมส่งเสริมการเกษตร, 2559) โดยปี 2557 เป็นต้นมาทางโครงการได้จัดกระบวนการอบรมให้กับเกษตรกรรุ่นใหม่ปีละ 25 ราย ซึ่งจำนวนเกษตรกรรุ่นใหม่ที่เข้าร่วมโครงการตั้งแต่ปี 2557 ถึง 2560 ในจังหวัดเชียงใหม่มีจำนวน 100 ราย และ จังหวัดปราจีนบุรีมีจำนวน 94 ราย

โครงการพัฒนาผู้นำเกษตรกรรุ่นใหม่

หลักสูตรการพัฒนาผู้นำเกษตรกรรุ่นใหม่ได้เริ่มดำเนินการเมื่อปี พ.ศ.2551 ภายใต้การดำเนินงานของสำนักงานปฏิรูปที่ดินเพื่อเกษตรกรรม (สำนักงานปฏิรูปที่ดินเพื่อเกษตรกรรม, 2551) โครงการนี้มีวัตถุประสงค์เพื่อสนับสนุนเกษตรกรรุ่นใหม่ในการเข้าถึงที่ดินทำการเกษตรหลังจากเกษตรกรได้ผ่านกระบวนการอบรมหลักสูตรนาน 6 เดือน ในการสนับสนุนที่ดินทำการเกษตรให้กับเกษตรกรภายใต้หลักสูตรนี้สามารถแบ่งได้ 2 ประเภท คือ ที่ดินสาธารณะในเขตปฏิรูปที่ดิน (เกษตรกรไม่ต้องเสียค่าธรรมเนียมในการเช่า) และที่ดินของภาคเอกชนในเขตปฏิรูปที่ดิน (เกษตรกรต้องเสียค่าเช่า) การดำเนินงานหลักสูตรนี้ในพื้นที่จังหวัดเชียงใหม่เริ่มเมื่อปี พ.ศ.2555 โดยมีเกษตรกรที่สามารถเข้าถึงที่ดินดังกล่าวจำนวน 21 ราย ในพื้นที่เฉลี่ย 2 ไร่ต่อราย ส่วนในพื้นที่จังหวัดปราจีนบุรีนั้นได้เริ่มปี พ.ศ.2555 เช่นเดียวกัน โดยมีเกษตรกรที่สามารถเข้าถึงที่ดินจำนวน 7 ราย ในพื้นที่เฉลี่ยรายละ 4.2 ไร่

โครงการสนับสนุนให้กับเกษตรกรรุ่นใหม่ จากการดำเนินงานของหน่วยงาน/องค์กรที่เกี่ยวข้อง

วิทยาลัยบริหารศาสตร์ มหาวิทยาลัยแม่โจ้ ร่วมกับมูลนิธิอาสาสมัครเพื่อพัฒนาสังคม และสถาบันส่งเสริมเรียนรู้เพื่อการพัฒนาที่ยั่งยืน มูลนิธิพัฒนาภาคเหนือ ได้จัดกระบวนการอบรมร่วมกับคนรุ่นใหม่ภายใต้ **"โครงการอาสาสมัครเพื่อสังคมสู่ชุมชนบ้านเกิด"** โดยเริ่มต้นเมื่อปี พ.ศ.2557 ที่ผ่านมา โครงการนี้มีเป้าหมายเพื่อช่วยเหลือคนรุ่นใหม่ที่ต้องการกลับมาพัฒนาบ้านเกิดโดยการหนุนเสริมองค์ความรู้ผ่านการจัดกระบวนการอบรมหลักสูตรเกษตรอินทรีย์ ปัจจุบันมีผู้ผ่านการอบรมของโครงการจำนวนทั้งหมด 30 ราย นอกจากนี้ทางโครงการได้มีการสนับสนุนเกษตรกรรุ่นใหม่ให้เกิดการรวมกลุ่ม และสร้างเครือข่ายในการแลกเปลี่ยนเรียนรู้ด้านการผลิต และการตลาดร่วมกัน

โครงการสนับสนุนให้กับเกษตรกรทั่วไป จากการดำเนินงานของหน่วยงาน/องค์กรที่เกี่ยวข้องในจังหวัดเชียงใหม่

โครงการพืชอาหารปลอดภัยเชียงใหม่เป็นส่วนหนึ่งของแผนงานพืชอาหารปลอดภัยของสำนักงานสาธารณสุขเชียงใหม่ (ภายใต้กระทรวงสาธารณสุข) ซึ่งได้เริ่มดำเนินโครงการมาตั้งแต่เมื่อปี พ.ศ.2550 โดยมีวัตถุประสงค์เพื่อลดการใช้สารเคมีสังเคราะห์ทางการเกษตรในระบบการผลิตเพื่อสุขภาพที่ดีของเกษตรกรและผู้บริโภค ปัจจุบันมีเกษตรกรที่เข้าร่วมโครงการทั้งหมดจำนวน 346 ราย โครงการนี้ไม่ได้เน้นกลุ่มเป้าหมายเฉพาะเกษตรกรรุ่นใหม่ แต่เปิดกว้างให้กับเกษตรกรที่สนใจเข้าร่วมกระบวนการอบรม โดยเกษตรกรที่ผ่านกระบวนการอบรมนั้นมีโอกาสในการเข้าถึงช่องทางตลาดภายใต้การดำเนินงานของโครงการฯ

สถาบันส่งเสริมการเรียนรู้เพื่อการพัฒนาที่ยั่งยืน เป็นองค์กรพัฒนาเอกชนที่ทำงานพัฒนาและส่งเสริมศักยภาพขององค์กรชุมชนให้มีความเข้มแข็ง ซึ่งที่ผ่านมาได้ทำงานในพื้นที่อำเภอแม่วางในการพัฒนาชุมชนที่ยั่งยืนมานานกว่า 12 ปี ในการทำงานร่วมกับชุมชนนั้น ทางสถาบันได้สนับสนุนการจัดตั้งกลุ่มและการนำนวัตกรรมการจัดการฟาร์มให้กับชุมชน เช่น การทำเกษตรอินทรีย์ หรือการแนะนำพืชสำหรับปลูกในพื้นที่ นอกจากนี้ทางสถาบันร่วมกับเครือข่ายเชียงใหม่เขียวสวยหอม ได้ร่วมการทำงานด้านการสร้างชุมชนเกษตรอินทรีย์ในพื้นที่อำเภอแม่วาง และอำเภอแม่แจ่ม ในจังหวัดเชียงใหม่ รวมถึงเกษตรกรพื้นที่อำเภอแม่สะเรียงในจังหวัดแม่ฮ่องสอน โดยทำงานร่วมกับชุมชนในด้านการช่วยกระจายผลผลิตให้กับผู้บริโภค

หลักสูตรเกษตรอินทรีย์ในระบบเกษตรกรรมยั่งยืน ตามหลักปรัชญาเศรษฐกิจพอเพียง เป็นหลักสูตรที่เปิดกว้างให้กับเกษตรกรที่สนใจทั่วไป ซึ่งดำเนินการโดยสถาบันชุมชนเกษตรกรรมยั่งยืน (ISAC) ภายใต้มูลนิธิพัฒนาศักยภาพชุมชน สถาบันฯ เป็นองค์กรพัฒนาเอกชนที่ทำงานส่งเสริมเกษตรอินทรีย์ในระบบเกษตรกรรมยั่งยืนและตลาดที่เป็นธรรม รวมถึงการสนับสนุนการสร้างและขยายชุมชนเกษตรกรรมยั่งยืน ที่ทำงานกับพี่น้องเกษตรกรรายย่อยและผู้บริโภคในจังหวัดเชียงใหม่ ปัจจุบันมีเกษตรกรที่ผ่านการจัดกระบวนการอบรมหลักสูตรของสถาบันฯ ตั้งแต่ปี พ.ศ.2550 จนถึงปัจจุบัน จำนวนมากกว่า 3,000 ราย

โครงการสนับสนุนให้กับเกษตรกรทั่วไป จากการดำเนินงานของหน่วยงาน/องค์กรที่เกี่ยวข้องในจังหวัดปราจีนบุรี

โครงการเศรษฐกิจพอเพียงเป็นโครงการที่ส่งเสริมและสนับสนุนโดยสำนักงานพัฒนาชุมชน ตั้งแต่ปี พ.ศ.2549 จนถึงปัจจุบัน) กิจกรรมภายใต้โครงการนี้ประกอบด้วยการจัดกระบวนการอบรม และการสนับสนุนปัจจัยการผลิตให้กับเกษตรกร โดยโครงการได้มีการคัดเลือกผู้เข้าร่วมโดยประเมินถึงความมุ่งมั่นในการทำเกษตร และมีศักยภาพในการขยายแนวคิดเรื่องเศรษฐกิจพอเพียงให้กับคนในชุมชน นอกจากนี้โครงการดังกล่าวแล้ว ยังมีการจัดตั้งศูนย์ข้าวชุมชนที่จัดตั้งโดยกรมส่งเสริมการเกษตรในการสนับสนุนเกษตรกรดังนี้ 1) การส่งเสริมการผลิตเมล็ดพันธุ์ข้าวคุณภาพ 2) การเป็นศูนย์อบรมของชุมชนด้านการผลิตข้าว และ 3) การเสริมสร้างความเข้มแข็งให้กับเกษตรกร/กลุ่มเกษตรกร

3.4 ประโยชน์ที่ได้รับจากการเข้าร่วมโครงการสนับสนุนเกษตรกรรุ่นใหม่

การสัมภาษณ์เกษตรกรทั้งหมด 43 ราย (จังหวัดปราจีนบุรี จำนวน 20 ราย และจังหวัดเชียงใหม่ จำนวน 23 ราย) นั้นเป็นเกษตรกรที่เข้าร่วมโครงการอย่างน้อย 1 โครงการ ส่วนเกษตรกรอีก 40 รายที่ไม่เข้าร่วมโครงการนั้นเนื่องจากเกษตรกรต้องการใช้เวลาในการจัดการไร่นาของตนเองเป็นหลัก (17 ราย), เกษตรกรมีความพึงพอใจในการจัดการไร่นาของตนเองอยู่แล้ว (10 ราย), เกษตรกรไม่ทราบข้อมูลข่าวสารเกี่ยวกับโครงการสนับสนุนดังกล่าว (7 ราย), และเกษตรกรมีความคิดเห็นว่าโครงการสนับสนุนดังกล่าวไม่มีประโยชน์กับตนเอง (4 ราย)

ตารางที่ 6 ได้แสดงถึงข้อมูลเกี่ยวกับประโยชน์ที่เกษตรกรได้รับจากการเข้าร่วมโครงการดังกล่าวข้างต้น โดยเกษตรกรที่เข้าร่วมโครงการมากกว่า 1 โครงการนั้น ทางที่วิจัยได้สัมภาษณ์เกษตรกรถึงประโยชน์ที่ได้รับจากการเข้าร่วมโครงการทั้งหมด

ตารางที่ 6 ประโยชน์ที่เกษตรกรได้รับจากการเข้าร่วมโครงการสนับสนุนเกษตรกรรุ่นใหม่

	กลุ่มที่ 1 การผลิตแบบเชิงเดี่ยว	กลุ่มที่ 2 การผลิตแบบเชิงเดี่ยว และได้พยายามที่จะปรับไร่นาให้เกิดความหลากหลาย	กลุ่มที่ 3 การผลิตแบบเชิงธุรกิจ	กลุ่มที่ 4 การผลิตที่เป็นมิตรกับสิ่งแวดล้อม	กลุ่มที่ 5 การผลิตที่สัมพันธ์กับการพัฒนาชุมชน
การเข้าถึงที่ดินทำ	0	0	0	1	4
การเกษตร					
ได้รับการสนับสนุน	2	2	0	2	0
ปัจจัยการผลิต					
องค์ความรู้ด้านการจัดการผลิตเกษตร	9	6	4	8	5
การสร้างเครือข่าย (การพบปะเกษตรกรรายอื่น/การแลกเปลี่ยนประสบการณ์ในการจัดการฟาร์ม)	0	2	2	5	5
การเข้าถึงแหล่งทุน	0	0	0	5	0
การเข้าถึงช่องทาง	0	3	0	2	0
การตลาด					

ประโยชน์ที่เกษตรกรได้รับจากการเข้าร่วมโครงการสนับสนุนคนรุ่นใหม่พบว่า เกษตรกรในกลุ่มที่ 1, 2 และ 3 นั้นไม่ได้รับการสนับสนุนในด้านเงินทุน สำหรับเกษตรกรในกลุ่มที่ 4 นั้นเป็นกลุ่มที่ได้รับการสนับสนุนที่หลากหลายหากเทียบกับเกษตรกรในกลุ่มอื่น เนื่องจากการให้การสนับสนุนส่วนใหญ่ของโครงการมุ่งเน้นให้ทำเกษตรอินทรีย์ โดยเฉพาะในจังหวัดเชียงใหม่

ตารางที่ 7 เป็นการนำเสนอเกี่ยวกับความสัมพันธ์ระหว่างข้อจำกัด/อุปสรรคที่เผชิญในมุมมองของเกษตรกร และประโยชน์ที่ได้รับจากการเข้าร่วมโครงการสนับสนุน ซึ่งพบว่ารูปแบบการสนับสนุนของโครงการนั้นยังมีความสอดคล้องกันน้อยในการแก้ไขข้อจำกัด/อุปสรรคที่เกษตรกรรุ่นใหม่เผชิญในช่วงเริ่มต้นทำการเกษตร

ตารางที่ 7 ข้อจำกัด/อุปสรรค และประโยชน์ที่ได้รับจากการเข้าร่วมโครงการสนับสนุนเกษตรกร

	ข้อจำกัด/อุปสรรคของเกษตรกรในช่วงเริ่มต้นทำการเกษตร	ประโยชน์ที่เกษตรกรได้รับจากการเข้าร่วมโครงการสนับสนุน
กลุ่มที่ 1 การผลิตแบบเชิงเดี่ยว	ด้านการผลิตทางการเกษตร, การเข้าถึงที่ดิน, และการจัดการน้ำ	ด้านเทคนิคการผลิต
กลุ่มที่ 2 การผลิตแบบเชิงเดี่ยว และได้พยายามที่จะปรับไร่มาให้เกิดความหลากหลาย	การทำงานหนัก, ด้านการผลิตทางการเกษตร, การเข้าถึงที่ดิน, และการจัดการน้ำ	ด้านเทคนิคการผลิต และการเข้าถึงตลาด
กลุ่มที่ 3 การผลิตแบบเชิงธุรกิจ	ด้านการผลิตทางการเกษตร และการยอมรับจากครอบครัว/คนในชุมชน	ด้านเทคนิคการผลิต และการสร้างเครือข่าย
กลุ่มที่ 4 การผลิตเป็นมิตรกับสิ่งแวดล้อม	การยอมรับจากครอบครัว/ชุมชน, การทำงานหนัก และเงินทุน	ด้านเทคนิคการผลิต, การสร้างเครือข่าย และสนับสนุนเงินทุน
กลุ่มที่ 5 การผลิตที่สัมพันธ์กับการพัฒนาชุมชน	การทำงานหนัก	ด้านเทคนิคการผลิต, การสร้างเครือข่าย และการเข้าถึงที่ดิน

4. สรุปผลการศึกษา

จากผลการศึกษาสามารถสรุปในส่วนแรกได้ว่า **เกษตรกรรุ่นใหม่ไม่ได้มีกลุ่มเดียว แต่มีหลากหลายกลุ่ม** ซึ่งโครงการสนับสนุนเกษตรกรรุ่นใหม่ในปัจจุบันยังไม่ได้นำประเด็นความหลากหลายของกลุ่มของเกษตรกรมาร่วมพิจารณาถึงการสนับสนุนได้อย่างชัดเจน ซึ่งความหลากหลายของกลุ่มเกษตรกรรุ่นใหม่ถือได้ว่าเป็นประโยชน์ต่อโครงการสนับสนุนได้ตรงกับความต้องการ เพราะเกษตรกรรุ่นใหม่มีคุณลักษณะ และความต้องการการสนับสนุนที่แตกต่างกัน ดังนั้นเพื่อพัฒนาและสนับสนุนเกษตรกรรุ่นใหม่ให้ครอบคลุมมากขึ้น **ทางโครงการสนับสนุนควรมีการจัดการข้อจำกัด/อุปสรรคต่างๆ ที่เกษตรกรรุ่นใหม่เผชิญ และควรคำนึงถึงความหลากหลายของกลุ่มเกษตรกรเป็นหลักในการพิจารณา**

งานวิจัยได้สัมภาษณ์เกษตรกร จำนวน 83 ราย (ในพื้นที่จังหวัดเชียงใหม่และปราจีนบุรี) ซึ่งน่าสนใจถ้ามีการศึกษาจำนวนเกษตรกรมากขึ้น โดยเฉพาะการพิจารณาถึงระบบการผลิตเกษตรที่แตกต่างกันในจังหวัดอื่น ซึ่งงานศึกษาในครั้งนี้สัมภาษณ์เฉพาะเกษตรกรที่เริ่มต้นทำการเกษตรในช่วงอายุคนรุ่นใหม่และยังคงทำอยู่ต่อเนื่องจนถึงปัจจุบันเท่านั้น ดังนั้นถ้าจะให้ข้อมูลงานวิจัยสมบูรณ์ขึ้นถ้าหากมีการสัมภาษณ์กลุ่มเป้าหมายให้ครอบคลุมถึงคนรุ่นใหม่ที่สนใจทำการเกษตรแต่ยังไม่ได้เริ่มทำ และคนรุ่นใหม่ที่เคยทำการเกษตรแต่ได้เลิก/หยุดทำการเกษตรในภายหลัง

บรรณานุกรม

- สำนักงานคณะกรรมการพัฒนาการเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ. (2554). *แผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ ฉบับที่ 11*. กรุงเทพฯ. สำนักนายกรัฐมนตรี
- สำนักงานคณะกรรมการพัฒนาการเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ. (2559). *แผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ ฉบับที่ 12*. กรุงเทพฯ. สำนักนายกรัฐมนตรี
- สำนักงานปฏิรูปที่ดินเพื่อเกษตรกรรม. (2551). *Establishment and New Farmer Development Project (2008-2012) (โครงการพัฒนาผู้นำเกษตรกรรุ่นใหม่)*. Retrieved from alro.go.th: http://www.alro.go.th/alro_en/ewt_news.php?nid=50
- สำนักงานส่งเสริมการเกษตร กระทรวงเกษตรและสหกรณ์. (2559). *หนังสือคู่มือ Young Smart Farmer: อนาคตและทิศทางภาคเกษตรไทย ปี 2560*. กรุงเทพฯ.
- Limnirankul, B. (2550). *Collective Action and Technology Development. Up-scaling of innovation in rice farming communities in Northern Thailand (การทำงานร่วมกันเป็นกลุ่มและการพัฒนาด้านเทคโนโลยี: ความก้าวหน้าด้านนวัตกรรมนาข้าวในภาคเหนือของประเทศไทย)*. Wageningen: PhD dissertation.
- Nilsen. (2557). *Remittances and Development: The Impact of Remittances on Livelihood Security. Evidence from Ko Kaeo Sub-District, Thailand (เงินสวัสดิการและการพัฒนา: ผลกระทบจากเงินสวัสดิการต่อความยั่งยืนของคนในชุมชน)*. University of Agder.
- Oizumi. (2556). *Aging in Asia (สังคมผู้สูงอายุ)*. Tokyo: Oriental Life Insurance Cultural Development Center
- Rigg, J. S. (2558). *The devil in the detail: interpreting livelihood turbulence from a 25-year panel study from Thailand (การถอดบทเรียนเกี่ยวกับการศึกษาวิถีของชุมชนภาคการเกษตรของไทยในช่วง 25 ปี)*. *Area*, pp. 296-304.
- Rigg, S. a. (2555). *Joining the Dots of Agrarian Change in Asia: A 25 Year View from Thailand (การเปลี่ยนแปลงในภาคเกษตรในแถบเอเชีย: กรณีศึกษาประเทศไทย)*. *World Development*.
- Zondag, Koppert, de Lauwere, Sloot, Pauer. (2558). *Needs of young farmers: Report I of the Pilot project (ความต้องการของเกษตรกรรุ่นใหม่: รายงานเกี่ยวกับโครงการนำร่องเกษตรกรรุ่นใหม่): Exchange programmes for young farmers*. Brussels: European Commission.